

Bogformater og deres standardisering

Af EJNAR PHILIP

Spørgsmaalet kan ikke være Forening for Boghaandværks medlemmer uvedkommende. Foreningens stifter xylograf F. Henriksen søgte at skabe en bred basis for dens virksomhed. Det var hans maal gennem foreningen at vække interesse for boghaandværket i saa vide kredse af befolkningen som muligt, men først og fremmest naturligvis hos dem, der paa en eller anden maade er implicerede i bogfremstillingen. Foreningens skiftende styrelser har ikke tabt dette formaal af syne.

Man kan beklage, at foreningen eller producenterne, forlæggerne og bogtrykkerne ikke har de samme muligheder for at vække det store publikums interesse og sans for godt haandværk som f. eks. møbelsnedkerne, der i indbyrdes konkurrence paa kvaliteten mere end paa prisen hvert aar udstiller møbeltyper, som, fordi man ikke har skelet til publikums smag, virker befrugtende paa industrien og fremtvinger enkle, naturlige og tidssvarende møbler, der med rette beundres ude i verden.

Institutionen »Aarets bedste bøger« kan, hvor rimelig denne udvælgelse end er, kun i begrænset omfang virke typedannende, dertil er produktionen for mangesidet og vilkaarene for forskelligartede.

Standardisering er et naturligt og vigtigt led i den rationalisering, som finder sted indenfor enhver industri, og økonomisk er der ingen grund til ikke at betragte bogfremstillingen som industri. Men standardisering af formaterne er ikke alene et spørgsmaal om forenkling af produktionen. Bogen er et redskab, en brugsting, og dens værdi afhænger af, om den fungerer rigtigt, dvs. om den praktisk og æstetisk virker saa naturlig, at man faar lyst til at læse den, ligegyldigt i hvilken skikkelse »man« optræder. Læseren er direkte omend ikke altid bevidst interes-

seret i bogens udseende, i dens funktion og i dens pris. Det er ikke og kan aldrig blive et spørgsmaal, som alene angaar forlægger og bogtrykker, og det kræver derfor ingen nærmere motivering, at spørgsmaalet om gennemførligheden af en standardisering og de praktiske og æstetiske problemer, som naturligt trænger sig paa i den forbindelse, tages op til behandling her i »Bogvennen«.

Begrebet standardisering er vist for de fleste knyttet til den moderne teknik, men det er ingen ny foreteelse. Standardisering har eksisteret lige siden oldtiden. Det gyldne snit, som af Pythagoræerne blev betragtet som det mest fuldendte størrelsesforhold, har som bekendt med vekslende styrke og som en uskreven lov behersket bygningskunsten langt ind i middelalderen. I en artikel »Om at opleve arkitektur« i tidsskriftet PRISMA nr. 2, 1950 skriver arkitekt, professor Steen Eiler Rasmussen: »I øjeblikket skrives der en del om, hvor stor arbejdsbesparing man kunne opnå ved hjælp af fastlagte moduler og af standardiserede elementer for bygningsindustrien. I ældre tider arbejdede man aldeles selvfølgeligt med lutter standardstørrelser på mursten, på tømmer, på afstande mellem bjælker og spær, på vinduer og døre osv. Størrelserne var igen indpasset til det almindelige mål-system af fod og tommer, som man anvendte dengang, så at man fik ganske simple tal at regne med, mål, der var lette at give besked på og lette at sætte af på byggepladsen, og som var så kendte af alle, at arkitekten i forvejen kunne forestille sig deres virkning og arbejde med denne, ligesom komponisten arbejder med toner og tidsenheder.«

At bogens formater og størrelsesforhold har været underkastet tilsvarende love, faar vi bekræftet i de gamle formatbetegnelser paa det haandlavede papir. Papirmaskinen blev som bekendt opfundet omkring aar 1800, og i løbet af det 19. aarhundrede fortrængte det maskinfremstillede papir saa at sige helt den tidligere fremstillingsmaade (som baade var langsommelig og kostbar, fordi man som raastof kun kunde anvende linnedaffald), men

før 1800 fremstilledes alt papir i haanden i de saakaldte bøtter. Papirformaterne var bestemt af længden paa sigtens to sider, og forholdet imellem disse er temmelig kvadratisk og forbavsende ensartet. Ligesom skriftstørrelserne betegnedes formaterne ved navne, af hvilke f. eks. Imperial, Royal og Median, som bruges endnu i dag, er blandt de ældste officielle, dvs. fra omkring 1300. En meget stor gruppe udgør vandmærkebetegnelserne, f. eks. de engelske: Post, Crown, Eagle, Hand, Foolscap osv. Post (posthornet) gaar tilbage til 1314, medens man første gang er stødt paa Foolscap (narrehuen) i Rhinprovinserne omkring 1540. Ligesom skriftstørrelserne varierede fra støberi til støberi, svingede papirformaterne fra mølle til mølle, formatnavnene dækkede altsaa ikke over absolutte størrelser, men udsvingene var ikke store. Det er ikke utænkeligt, at de tidligste haandpresser, som f. eks. har været anvendt til bloktryk tidligt i det 15. aarhundrede, i virkeligheden var papirpresser, og at haandpressernes formater er overtaget fra disse. Raaformaternes forhold imellem højde og bredde svingede omkring 1 : 1,25, hvilket uanset formatet giver de klassiske smalle folio og oktav, 1 : 1,59 og det brede kvartformat.

Et bredt gennemsnit, som f. eks. de i Stanley Morisons »Four Centuries of Fine Printing« reproducerede bøger, kan naturligvis ikke give noget billede paa standardisering, men en opmaaling af de 210 bøger, som er trykt før aar 1800, bekræfter den praksis, som har været gældende for papirfremstillingen. 80 bøger i de smaa formater, under 9×15 cm, har i gennemsnit forholdet 1 : 1,7, altsaa lidt smallere end det gyldne snit. 107 bøger i oktavformaterne, indtil 16×24 cm, har i gennemsnit det gyldne snits forhold, 1 : 1,6, og resten, 23 bøger, kunde groft inddeles i brede kvart og smalle folio.

Giver disse tal saaledes ikke billedet paa nogen egentlig standardisering i moderne forstand, kan bogtrykkets historie dog fremvise adskillige eksempler paa standardisering. Allerede før Gutenbergs opfindelse var formaterne i store træk standardiserede. Ikke blot den store mængde af religiøs litteratur: missaler,

En af Aldus Manutius' smaa klassikerudgaver trykte med kursiv.

psalterier, breviarer osv. og de i Frankrig saa populære smaa tidebøger blev fremstillet i formater, der svarede nøje til deres brug, men ogsaa den klassiske og videnskabelige litteratur var i stor udstrækning normeret. Renaissancens bogtrykkere i Italien og Frankrig var kunstnere og følte sig som kunstnere i lige saa høj grad som arkitekter, malere og billedhuggere, men de var ogsaa praktisk anlagte folk, som ikke fandt anledning til at ændre disse fra haandskrifterne normerede formater. Derfor skabte den store forlægger og bogtrykker Aldus Manutius sensation med sin berømte klassikerserie, de saakaldte Aldinere, der straks ved deres fremkomst blev saa populære, at de som bogtype blev kopieret i de vigtigste centrer for bog-fremstilling ogsaa udenfor Italien og gav stødet til, at de latinske skrifter, antikvaen og kursiven, fortrængte de gotiske skrifter overalt i Europa med undtagelse af Tyskland.

I løbet af det 16. aarhundrede flyttedes tyngdepunktet fra Italien til Frankrig, hvor bogtrykket tidligt var blevet et privi-

legeret haandværk, der i høj grad nød kronens og adelens bevaagenhed. De smaa bekvemme oktavformater var i brug sideløbende med kvartformatet, som var velegnet til de mange lærde værker, der saa dagens lys i dette det videnskabelige aarhundrede. Komplicerede typografiske arrangementer, registre, noter osv. fandt deres løsning i disse bøger. Men særlig karakteristisk for perioden var de pompøse folioformater, som bedre end de mindre kunde demonstrere den nye stil, barokken, i bogkunsten. Typografien blev mere svulmende, bøgerne indledes med lange og blomstrende tilegninger til de høje beskyttere, og værkerne udstyredes overdaadigt med kobberstik. Det var kunst mere end haandværk. Det sidste varetoges af Elzevirerne, som fra deres officiner i Leyden og Amsterdam forsynede hele Europa med de smaa tætte og mønstergyldigt redigerede og standardiserede duodezer.

Kobberstikket, som fortrængte den ældre, mere naturlige og i de fleste tilfælde ogsaa mere karakterfulde illustrationsform, træ- eller blysnittet, prægede bogen ogsaa under rokokoen, men formaterne blev igen mindre, mere intime. Nu var det ikke længere pragtsalene men kabinetterne, man møblerede. Den store franske skriftstøber fra denne tid Pierre Simon Fourniers udsmykningsmateriale passede godt til de smaa oktavformater. Under empiren kom folioformaterne igen til at spille en rolle. Bodoni i Parma og Didot'erne i Paris kappedes om at tilfredsstille efterspørgslen fra de store samlere.

Billigserierne i moderne forstand var fuldt udviklede allerede i begyndelsen af forrige aarhundrede, men først da industrialismen i midten af aarhundredet satte fart i udbygningen af Europas jernbanenet, med alt hvad dertil hører, kiosker osv., kom der fart i produktionen. De engelske »Railway Library« og »Travellers Library« og de tyske Reclam og Tauchnitz er typiske for denne udvikling. J. M. Dents »Temple Library« og Grant Richards »Worlds Classics« var værdige forløbere for de forbilledlige »Penguin«-serier og deres kontinentale modstykke »Albatros«-bøgerne, der blev tilrettelagt af ingen ringere end Dr. Hans

Penguins klassikerserie, Apuleius: The golden Ass.

Mardersteig fra Officina Bodoni i Venedig. Disse serier er i egentligste forstand eksempler paa standardisering, men den tekniske udvikling i løbet af det 19. aarhundrede, som ogsaa revolutionerede bogfremstillingen, slog paa en enkelt undtagelse nær denne praksis for papirfremstilling eller rettere sammenhængen imellem de igennem aarhundreder nedarvede papirformater og bogformaterne i stykker. Total forvirring, det var den pris, der maatte betales for det maskinfremstillede papir i endeløse baner og for overgangen fra fod og tommer til metersystemet. Og tilstanden er i den grad gaet os i blodet, at alene talen om et forsøg paa at standardisere bogformaterne af mange vil blive betragtet som utidig indblanding i retten til selv at bestemme.

Bøger er ikke i samme forstand industrielt fremstillede produkter som f. eks. teknisk porcelæn eller konservesdaaser, og en stan-

dardisering, der fik karakter af uniformitet, vilde hverken være ønskelig eller gennemførlig. Man kan ikke, som et af Standardiseringsraadets udvalg forsøgte det i »Forslag til Dansk Standard for metriske formater til papir og tryksager – –, Udkast 8, april 1952«, putte bøger og hefter ind i denne standard. A₂ 42 × 59,4 cm og A₃ 29,7 × 42 cm har normalt ikke noget med bogformater at skaffe, A₄ 21 × 29,7 cm har kun betydning for store kataloger og plancheværker, og A₅ 14,8 × 21 cm, som antagelig skulde tage mere end 90% af bogproduktionen, er baade af praktiske og æstetiske grunde uegnet som bogformat undtagen i specielle tilfælde.

En standard i moderne forstand er en vejledning, dvs., at det overlades til den enkelte selv at afgøre, om han vil følge den, og netop indenfor bogproduktionen vil der til stadighed være opgaver, som ikke lader sig løse indenfor en normerings rammer, men paa den anden side, og det maa være det afgørende synspunkt, vilde det være forkert at fastlægge en standard, som ikke havde rimelig udsigt til at blive fulgt.

Er der da overhovedet mulighed for at fastlægge en saadan standard? Den omstændighed, at spørgsmaalet ikke for længst er søgt løst eller blot taget op til behandling, kan naturligvis ikke tages som bevis for, at det savner aktualitet. Det kan bl. a. skyldes, at det rummer saa mange problemer, at en enkelt institution, som f. eks. Forening for Boghaandværk, næppe har mulighed for at løse det, eller at de interesserede parter paa grund af de særlige forhold, hvorunder produktionen af bøger foregaar her i landet, ikke hidtil har formaaet at finde hinanden i det nødvendige samarbejde. Standardiseringsraadets følger normalt den praksis at tage en standardisering op til overvejelse, naar det modtager impuls dertil udefra, dvs. fra ISO (International Organization for Standardization), eller naar der foreligger et udtalt ønske om raadets medvirken fra landets egne producenter eller interesserede.

Bortset fra England, hvor standardiseringen af bogformaterne har fungeret tilfredsstillende siden aarhundredets begyndelse, er

spørgsmaalet mig bekendt ikke løst andre steder, og det kan derfor være paa sin plads at foretage en sammenligning imellem de forhold, hvorunder bogproduktionen foregaar herhjemme og i England.

Fabrikation og salg af papir ikke blot til bøger, men til alle arter af tryksager overhovedet, hviler i England paa en overenskomst, som er vedtaget imellem The Federation of Master Printers of Great Britain og National Association of Wholesale Stationers and Paper Merchants. Selv om trykpapir ligesom det meste andet papir fremstilles paa maskine, har man bibeholdt de gamle formatbetegnelser, blot med tilføjelserne dobbelt og firdobbelt af hensyn til de moderne hurtigpresser, der naturligvis kan tage betydelig større formater end de gamle haandpresser.

For trykpapireernes vedkommende ser fortegnelsen over grundformaterne saaledes ud:

Engelske formater	Tilsv. danske formatbetegnelser	Format i eng. "	Format i cm	Størrelsesforhold raaark og kvart	folio og oktav
Pott		$12\frac{1}{2} \times 15$	$31\frac{3}{4} \times 38$	1 : 1,2	1 : 1,67
Foolscap	Propatria	$13\frac{1}{2} \times 17$	$34\frac{1}{4} \times 43$	1 : 1,25	1 : 1,6
Crown		15×20	38×51	1 : 1,33	1 : 1,5
Post (Copy)	smaat Median	16×20	$40\frac{1}{2} \times 51$	1 : 1,25	1 : 1,6
Large Post	enkelt Postil	$16\frac{1}{2} \times 21$	$42 \times 53\frac{1}{4}$	1 : 1,28	1 : 1,56
Demy		$17\frac{1}{2} \times 22\frac{1}{2}$	$44\frac{1}{2} \times 57$	1 : 1,28	1 : 1,56
Medium	{ stort Median				
	Royalpost	18×23	$45\frac{3}{4} \times 58\frac{1}{2}$	1 : 1,28	1 : 1,56
Royal	Royal	20×25	$51 \times 63\frac{1}{2}$	1 : 1,25	1 : 1,6
Superroyal	Superroyal	$20\frac{1}{2} \times 27\frac{1}{2}$	52×70	1 : 1,34	1 : 1,49
Imperial		22×30	$56 \times 76\frac{1}{4}$	1 : 1,36	1 : 1,47
Elephant		23×28	$58\frac{1}{2} \times 71$	1 : 1,22	1 : 1,65

Af disse formater er Foolscap, Crown, Large Post, Demy, Medium, Royal og Imperial de standardiserede bogformater. De ubeskaarne oktavformater er:

	i eng "	i cm	størrelsesforhold
Foolscap	$4\frac{1}{4} \times 6\frac{3}{4}$	$10\frac{3}{4} \times 17$	1 : 1,6
Crown	$5 \times 7\frac{1}{2}$	$12\frac{3}{4} \times 19$	1 : 1,5
Large Post	$5\frac{1}{4} \times 8\frac{1}{4}$	$13\frac{1}{3} \times 21$	1 : 1,56
Demy	$5\frac{5}{8} \times 8\frac{3}{4}$	$14\frac{1}{4} \times 22\frac{1}{4}$	1 : 1,56
Medium	$5\frac{3}{4} \times 9$	$14\frac{2}{3} \times 23$	1 : 1,56
Royal	$6\frac{1}{4} \times 10$	$16 \times 25\frac{1}{2}$	1 : 1,6
Imperial	$7\frac{1}{2} \times 11$	19×28	1 : 1,47

Det sidste af disse formater, Imperial octavo, vilde vi nærmest betegne som en lille kvart. Opstillingen viser, at der ikke er større spring fra et format til det næste større eller mindre, end at praktisk taget alle opgaver kan løses indenfor disse.

Det er karakteristisk, at englænderne med en for dem særegen ulyst til at kassere en praksis, som har staaet sin prøve igennem aarhundreder, stædigt har fastholdt disse formater og indrettet den moderne teknik, dvs. papirmaskinernes bredde, til at kunne opfylde kravene fremfor at lade sig beherske af tekniken.

Bortset fra Crown og Imperial har formaterne forholdet 1 : 1,56 og derover, altsaa en del slankere end de formater, vi normalt arbejder med herhjemme. Baade praktisk og æstetisk er bogens størrelsesforhold en vigtig faktor, som ikke kan affærdiges med den sædvanlige henvisning til, at om smagen osv. — —. Det er baade berettiget og nødvendigt at diskutere smagen ogsaa i forbindelse med bogformaterne. Det er, som ingeniør Vilhelm Marstrand udtrykker det i et diskussionsindlæg vedrørende de metriske formater i »De grafiske Fag« nr. 6, juni 1953, — »udelukket at komme frem gennem noget som helst andet end gennem drøftelse af smag og behag. Og begge dele lader sig særdeles vel drøfte. Alt kunsthåndværk søger bevidst at ændre smagen og al menneskelig virksomhed under et, at øge behaget ved nedsættelse af tab ved spild og unyttigt arbejde.« Det er ikke urimeligt i denne forbindelse at se paa englændernes maade at fremstille bøger paa, for der er selv over den jævne bog et præg af fagstolt-hed, som kun kan tilskrives en bevidst tilrettelægning, respekt for materialernes kvalitet og for det færdige produkt som brugsting. Det vilde være hasarderet at paastaa, at alle engelske bøger er forbilledlige. Der findes, som Francis Meynell udtrykker det i sin »English Printed Books«, London 1946, »Pølsefabrik-Forlæggere, men de er og maatte de for lange tider forblive undtagelsen. Nogle forlag vaager nidkært over deres »house-style« baade hvad angaar forfattere, emner og bøgernes udstyr.« Der er ingen grund til at antage, at idealisme alene er aarsag til

dette niveau. Tradition betyder antagelig en hel del, men den indbyrdes konkurrence, altsaa prestigehensyn, og navnlig den billiggørelse af produktionen, som standardiseringen og en bevidst og rationel planlægning muliggør, betyder sikkert ogsaa en del.

Et begreb som forkert baneretning i papiret, der ødelægger en ikke uvæsentlig del af den danske bogproduktion, kendes ikke. Standardiseringen medfører, at man bestiller papiret til bogens format, f. eks. Demy oktav, og opgiver, om det skal trykkes i 16-, 32- eller 64-sidede ark, saa har fabrikant eller grossist ingen undskyldning for at levere i forkert baneretning. Men standardiseringen indebærer ogsaa, og det er ikke det mindst vigtige, at fabrikker og grossister kan føre lager af de standardiserede formater, kvaliteter og tykkelser, hvilket fritager bogtrykkerier og forlag for at binde kapital i papirlager med paaløbende omkostninger.

Herhjemme er forholdet det, at De forenede Papirfabrikker fører et antal lagerformater, af hvilke antagelig kun et faatal anvendes i nævneværdig udstrækning til bøger. Disse lagernumre kan købes i portioner à 250 kg, men da der f. eks. til en bog paa 12 ark i 3000 eksemplarer medgaar ca. 750 kg papir, vil det sige, at man i praksis er henvist til at købe i fabrikationer og saaledes disponere paa langt sigt. Der er selv under normale forhold tre til fire maaneders leveringstid paa fabrikationsordrer, men til gengæld ydes der kvantums-rabat paa ca. 6 %, hvilket gør det yderligere fordelagtigt at købe i fabrikationer.

De enkelte forlag søger naturligvis at begrænse antallet af formater til det mindst mulige, og det kan som følge deraf ikke undgaaes, at mange bøger bliver fremstillet i formater eller paa kvaliteter, der ikke er velegnede, og nogen koordinering af formater forlagene imellem er der i almindelighed ikke tale om, snarere tværtimod. Det bekræftes af den undersøgelse, som det af Forening for Boghaandværk nedsatte Bogtype-udvalg foranstaltede. Det fremgaar af udvalgets beretning, som udsendtes i 1947, at der arbejdes med et stort antal formater alene til den almindelige tekstbog.

De gældende vilkaar for køb af papir er en følge af, at vi ikke arbejder med standardformater. Papirfabrikkerne kan ikke have tilstrækkelige mængder papir paa lager i alle de formater, der under de nuværende forhold vilde blive tale om. Det kan synes paradoksalt, at man opretholder en lagerliste, som kunderne i realiteten er afskaaret fra at benytte, dels fordi papiret er dyrere, og dels fordi det ikke findes paa lager i tilstrækkelig mængde. Forklaringen er vel den, at papiret bruges til alle mulige andre formaal end til bøger. Det skulde synes fordelagtigt for alle parter, ogsaa fabrikanten og grossisten, dersom man kunde naa dertil, at papir til bøger ligesom til brevpapir o. l. fandtes paa lager i standardiserede formater, kvaliteter og gramvægte, og at den kvantumsrabat, som nu ydes paa fabrikationer, overførtes til køb fra lager. En saadan reform vilde formentlig være en forudsætning for, at en standardisering af bogformater i det hele taget lod sig gennemføre.

Men vilkaarene for papirkøb er naturligvis ikke hele forklaringen paa, at de danske bøger baade i formater og udstyr virker saa uensartede. Det har været hævdet, at Danmark er de smaa forlags land, og det præger naturligvis produktionen. Bortset fra Gyldendal er udgivervirksomheden fordelt paa et stort antal mindre forlag, hver med deres forfatter-forbindelser, deres produktionsapparat og deres salgsorganisation. En del forlag har specialiseret sig f. eks. i haandbøger eller lignende, og deres bøger er i nogen grad standardiserede. Det giver utvivlsomt en mere rationel og vel ogsaa en mere risikofri produktion, men det giver ikke den afveksling, som er charmen ved normal forlagsvirksomhed.

Det siger sig selv, at den forlægger, der selv forhandler med forfatterne, selv overvaager produktionen og selv besøger boghandlerne, og han er ikke noget særsyn, kun har lidt tid til ogsaa at tilrettelægge og følge bøgerens tilblivelse i detaillier. Han har i almindelighed ikke, kan ikke og skal heller ikke have et dybtgaaende kendskab til bogens mere eller mindre komplicerede

fremstillingsproces. Han maa nødvendigvis overlade disse ting til de trykkerier, han samarbejder med.

Men ogsaa bogtryk er et stort omraade, og trykningen af bøger udgør kun en lille del af trykkeriernes samlede omsætning, antagelig mindre end 6 %, hvis vi tager alle landets trykkerier, og næppe over 10 % af de københavnske virksomheders. Bøger, taget i videste forstand, rummer saa mange problemer, at kun faa af fagets egne folk kan siges at beherske dem. Det véd forlæggerne, somme tider af dyrt købt erfaring. Der er hos forlæggerne ved at vaagne en forstaaelse af, at dersom bøgerne skal faa et præg af konsekvens og af kvalitet, det som deres engelske kolleger forstaar ved »house-style«, maa de tilrettelægges. Det er nødvendigt, at produktionen foregaar efter en plan, et skema om man vil, og i det lange løb skal det nok vise sig, at det ogsaa er det billigste. Papiret bliver udnyttet, misforstaaelser imellem forlag og trykkeri undgaaes, og korrekturudgiften, denne kilde til megen irritation, kan formindskes væsentligt.

Det er rimeligt og naturligt, at en forfatter til f. eks. en skolebog, som ofte rummer de vanskeligste typografiske problemer, fremsætter sine specielle ønsker, fordi det er vigtigt, at den fungerer rigtigt; men det er urimeligt og vistnok noget enestaaende for Danmark, at forfatteren faar lov til selv at bestemme typografien. Næppe noget andet haandværk med respekt for sig selv vilde acceptere en saadan fremgangsmaade. Det vilde svare til, hvis en kunde gik ind paa snedkerens værksted og fortalte svendten, hvordan han ønskede stolen sat sammen. Det er et beklageligt faktum, at flertallet af vore skolebøger, de bøger, som skulde opdrage vore unge til at sætte pris paa og vurdere ordentligt bogtryk, virker stik modsat, og hvad værre er, de fungerer i mange tilfælde forkert, de besværliggør tilegnelsen af stoffet i stedet for at lette den, fordi typografien er rodet, skriftvalget forkert og billedmaterialet af for ringe kvalitet. Men ikke blot æstetisk er denne forsømte gruppe af betydning. Skole- og lærebøger omfatter op imod en trediedel af den samlede produktion

eller omtrent dobbelt saa mange udgivelser som gruppen skønlitteratur, saa ogsaa økonomisk vilde der være god mening i at forsøge at fastlægge en fornuftig normering.

Det vilde utvivlsomt være forkert i almindelighed at forsøge at gribe regulerende ind i bøgernes typografi. Skriftvalg og opsætning vil næppe kunne gøres til genstand for normering, men ikke mindst skolebøgernes forfatning gør det værd at overveje, om det var rimeligt i forbindelse med en standardisering af formaterne at fastlægge vejledende normer for papirets udnyttelse, kolumnens placering og de hensigtsmæssige skriftgrader til de forskellige formater. Det kan vel endda tænkes, at mange forlæggere og bogtrykkere vilde føle en saadan vejledning som en lettelse i planlægningsarbejdet.

Netop en saa fundamental ting som kolumnens placering paa papiret negligeres alt for ofte. Vi ser for mange bøger med direkte uharmoniske margenforhold, og selv det smukkeste skriftsnit kan ikke redde en saadan bog.

Det kræver en udviklet sans for proportioner og aarelang træning at naa til fuldtud at beherske bogtypografien i alle dens nuancer og med alle dens virkemidler, men det kræver først og fremmest selvbeherskelse. Det er meget vel muligt at give udtryk for en personlig opfattelse. Det kan være forfriskende, og det kan indeholde noget værdifuldt, men det kan ogsaa virke som flothed og som mangel paa respekt for selve bogens funktion. Eksperimenter er berettigede, hvis de letter læseren tilagnelsen af stoffet, eller hvis de tilfører bogen en æstetisk værdi, som ikke bortleder opmærksomheden fra teksten og hemmer funktionen. Titelbladet, som ikke sjældent gøres til genstand for en næsten urimelig dyrkelse, maa naturligvis ikke forsømmes, men vigtigere er overensstemmelsen imellem format, skriftsnit og skriftgrad. De skrifter, vi arbejder med, er af vidt forskellig karakter og kræver som følge deraf en individuel behandling. En kraftig og lodret virkende skrift som Bodoni kræver brede margener og stor afstand imellem linierne, men det ser vi meget

sjældent i praksis. Det samme er tilfældet med fransk antikva, som er og skal virke lys og spinkel. Det er den mest uegnede skrift til skolebøger men ikke desto mindre den mest benyttede. Der har været talt og skrevet meget om skriftkarakterens overensstemmelse med bogens emne, og det er naturligvis rigtigt, dersom emnet er periodebestemt, men skriften maa først og fremmest behandles i overensstemmelse med sin egen natur. Mon ret mange har følt sig generet af, at bibliofiludgaven af »Kongens Fald«, som Gyldendal udsendte i 1944, er sat med Bodoni?

Denne megen snak om skriftsnit kan forekomme indviklet og overflødig i en artikel om standardisering af papirformaterne, men det er nødvendigt at understrege, at ingen formater og ingen papirbredder er rigtige, med mindre der er overensstemmelse imellem formatet og skriften, dens karakter og dens størrelse. Paa grund af det stærkt varierende skriftmateriale, vi arbejder med, kan denne overensstemmelse ikke udtrykkes i eksakte størrelser. Nogle skrifter med lange over- og underlængder har en relativt lille x-højde, medens andre skrifter med korte over- og underlængder har et stort skriftbillede. Disse forhold giver ret store variationer i antallet af bogstaver paa et givet format, men netop bogstavantallet i linien er af betydning for læseligheden. En linie med mere end ca. 65 bogstaver er tungtlæselig, og denne ulempe kan kun afhjælpes ved at forøge afstanden imellem linierne. Stikprøver af danske bøger vil vise, at vi gennemgaaende arbejder med for smaa skriftgrader til de relativt store (brede) formater. Ikke sjældent kommer man ud for bøger med 80 og flere bogstaver i linien. Skal man, for at tage et eksempel, udnytte A₅ formatet fornuftigt, kommer man med en 9 eller 10 punkt skrift nemt op paa 75–80 bogstaver, og der skal en temmelig stærk skydning til for at redde et saadant satsbillede. Et slankere format med samme areal vilde kunne udnyttes bedre og lette læsningen betydeligt. Det fremgik af Bogtype-udvalgets beretning, at romanformaterne svingede omkring forholdet 1 : 1,5, altsaa formater, som var lidt bredere end de engelske, af

hvilke de fem var 1:1,56 og derover, medens kun to, Crown og Imperial, er under. Udviklingen herhjemme siden 1947 har imidlertid vist en tendens til at foretrække de slankere formater, fordi de baade praktisk og æstetisk er mere tilfredsstillende. De engelske bogformater er ikke blot slankere, men gennemgaaende ogsaa mindre end vore, og dertil kommer, at de i stor udstrækning anvender papir fremstillet af Esparto-græs, det saakaldte »featherweight«, som gør bøgerne lettere og mere haandterlige, og skriftgraderne er gennemgaaende større. Bøgerne fungerer bedre og virker æstetisk mere tilfredsstillende.

Vanskeligheden ved at fremskaffe papir under krigen tvang ogsaa engelske forlæggere til at finde paa udveje til at »strække« de sparsomme tildelinger mest muligt, og i deres »Wartime economy standards«, som forlæggerne frivilligt underkastede sig, faar vi bekræftelse paa deres bogkultur, paa deres respekt for bogen som brugsting, og for hensynet til læseren.

Af de gængse bogformater valgte de tre: Crown, Large Post, Demy og samtidig fastsatte de en minimums-udnyttelse, som sikrede, at det ikke gik ud over læseligheden. Kolumnen skulde dække mindst 55 % af den ubeskaarne papirflade, og som minimum havde Crown 318 ord og Demy 416 ord. Skriftgraderne blev fikseret til:

Crown, 12 punkt kompres eller 11 punkt med 1 punkts skydning.
Demy, 12 punkt med 2 punkts skydning.

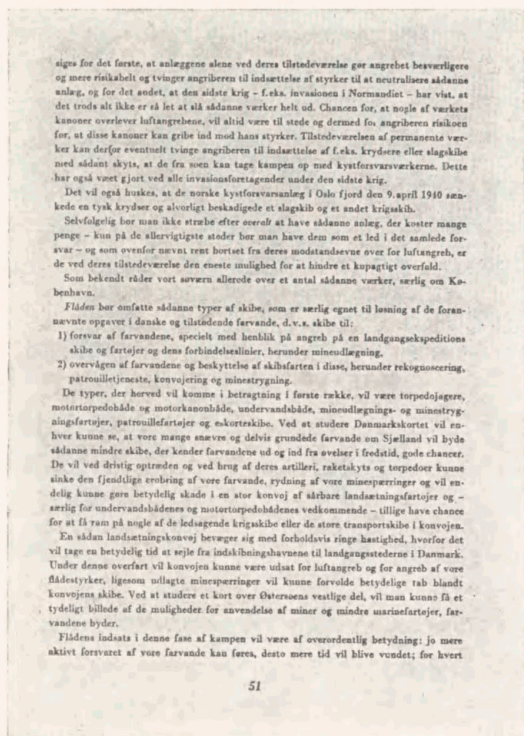
(12 punkt engelsk svarer til 11,25 metr. pkt.).

I disse bestemmelser, der var af ekstraordinær karakter, ikke ideelle, men fremtvunget af nødvendigheden, kan vi se den nøje sammenhæng, der er imellem bogens format, skriftgraden og sidens udnyttelse.

Hvilke praktiske forudsætninger maa da være tilstede, for at en standardisering lader sig gennemføre?

Formatet skal kunne fabrikeres paa de forhaandenværende maskiner uden spild, og bogtrykpresserne skal kunne tage det med den bedst mulige udnyttelse.

De papirformater, der er aktuelle i denne forbindelse, er installeret paa De forenede Papirfabrikers Dalum-afdeling. Deres maximum bredder er P.M.II: 157 cm, P.M.III: 230 cm, P.M.IV: 192 cm, P.M.V: 164 cm og P.M.VI: 300 cm. Paa disse

Denne side fra en dansk bog er reproduceret i samme størrelsesforhold som de to foranstående eksempler. Den har c. 85 bogstaver i linien.

bredder indrømmer fabrikerne et spild paa indtil 10 % uden at beregne tillæg for daarlig udnyttelse. For at sikre rigtig bane- retning er det nødvendigt, at bogformaternes bredde gaar op i maskinbredden et antal gange deleligt med 8, 12 16 eller 20.

Et eksempel: P.M.V: 164 cm : 12 = ca. 13 1/2 cm, hvilket, hvis vi holder os i nærheden af forholdet 1 : 1,56, giver 13 1/2 × 21 1/2 cm, et bekvemt romanformat. Raaarkets formater bli-

ver 54×86 cm eller 86×108 cm til trykning af henholdsvis 16- og 32-sidede ark, og disse to formater kan trykkes i hurtigpresser nr. 2 og 5 med en udnyttelse af $88 \frac{1}{2} \%$, eller noget over den kalkulerede gennemsnitsudnyttelse.

En endelig fastlæggelse af en standard maa vel blive til som resultat af forhandlinger imellem de interesserede parter, fabrikanter, grossister, forlæggernes, bogtrykkernes og boghandlernes organisationer og sidst, men ikke mindst repræsentanter for biblioteker og videnskabelige organisationer, men fremgangsmaaden vil formentlig blive som her skitseret. Hvor mange, eller rettere hvor faa, formater det vil være hensigtsmæssigt at arbejde med, vil anvendelse i praksis kunne give svaret paa. De bør dække saa store eller saa betydningsfulde omraader af bogproduktionen som muligt. Det var for saa vidt udtryk for en rigtig idé, at Bogtype-udvalgets beretning anbefalede et antal formater, der lod sig fabrikere i rigtig bane, og som udnyttede hurtigpresserne fornuftigt. Naar disse formater ikke vandt hævd, kan det skyldes, at de var for lidt realitetsbetonede, hvorved skal forstaas, at de hverken praktisk eller æstetisk var helt tilfredsstillende og derfor ikke i tilstrækkelig grad dækkede det naturlige behov. De havde alle forholdet $1 : 1,5$, som er for bredt til de mindre oktavformater og for smalt til de store.

Nedenanførte 6 formater tager i forholdet imellem højde og bredde et videregaaende hensyn til de forskellige kategorier af bøger, som en standardisering bør omfatte.

Formaterne er ubeskaaret:

A	$12 \times 19\frac{1}{2}$ cm	$1 : 1,62$	digtsamlinger, smaa essays og lign. smaa haandbøger.
B	13×21 cm	$1 : 1,62$	lille romanformat, essays, smaa skolebøger, større digtsamlinger.
C	$14\frac{1}{4} \times 23$ -	$1 : 1,61$	stort romanformat, større skolebøger, memoirer, biografier og lignende.
D	16×24 -	$1 : 1,5$	ill. skolebøger, lærebøger, disputatser, rejsebøger.
E	18×26 -	$1 : 1,44$	større lærebøger, disputatser med brede tabeller, rejsebøger og andre illustrerede bøger.
F	$19\frac{1}{2} \times 27$ -	$1 : 1,38$	vidensk. værker, som kræver stort format paa grund af illustrationer, tabeller og lignende, store rejsebøger.

Dersom disse formater, der alle kan fabrikeres i rigtig bane, fremstilles i en glittet og en uglittet kvalitet til trykning med eller uden illustrationer og hvert format i to eller tre gramvægte, vil det være muligt at dække den overvejende del af bogproduktionen.

Papirenes kvalitet burde tages op til revision ved samme lejlighed. Det skulde være muligt at finde frem til en mere tilfredsstillende kvalitet end glittet og uglittet Emasse, som i øjeblikket anvendes mest. Bogtype-udvalget anbefalede kvaliteten 7600, men denne kan af tekniske grunde ikke fabrikeres paa Dalum, hvorfor man i realiteten maa se bort fra den. Et let tonet, matglittet tryk E, som et af vore forlag anvender til romaner o. l., har vist sig at være overordentlig behageligt.

I en artikel om den amerikanske bogproduktion skrev Robert Josephy i Publishers Weekly, Oct. 5 1935 om tilstandene før 1920: — — — Bogproduktionen blev sædvanligvis betroet en uinspireret helgen, som forventedes økonomisk at køre bogtrykkeren i stramme tøjler og iøvrigt at spinde indsmigrende for sin chef. Den tanke, at forlæggeren selv skulde finde paa at interessere sig for bøgernes udseende, forekom lidt skør. Takket være ganske enkelte forlæggeres eksempel, American Institute of Graphic Arts oplysningsvirksomhed og maaske bogtilrettelæggerens egen entusiasme er der idag (1935) hos publikum og hos forlæggerne en stadigt voksende værdsættelse af godt haandværk i den almindelige bogproduktion. Vi er ved at lære at planlægge bøgerne i *tre* dimensioner: bogens størrelsesforhold, ogsaa dens tykkelse og vægt og materialernes beskaffenhed. Vi planlægger for haanden saavel som for øjet, og endelig er vi ved at bringe bogens fysiske fremtræden i overensstemmelse med vor egen tids kultur ved at arbejde os væk fra stilimitationer og udvikle en bogtype, som svarer til den moderne tekniks produktionsvilkaar.

Enhver har lært at værdsætte visse æstetiske værdier i billigt maskinfremstillet glas og i metalting, naar disse er i samklang med fremstillingstekniken og ikke søger at efterligne haandarbej-

det. Vi finder en kvalitet ved dem, der er forskellig fra, men ikke nødvendigvis ringere end de mere luksusbetonede ting. Det er denne nye værdimaaler, fremkaldt af respekt for maskinen, og for hvad den kan præstere, naar den bliver brugt med omtanke, der maa være bestemmende for tilrettelæggerens indstilling. Holder han sig dette for øje, vil hans arbejde ikke kunne undgaa at vise det.«

Det er sagt før, at bogens tilrettelægger ligesom orkesterdirigenten spiller paa mange stemmer. Næppe ret mange andre industriprodukter gennemgaa saa mange processer som bogen, det er derfor af afgørende betydning, at de enkelte elementer i planlægningen er underordnet helheden. Formatet er kun en af detaillerne, men en meget vigtig detaille, derfor er tanken om fastlæggelse af et antal hensigtsmæssige formater naturlig i en tid, hvor standardisering iøvrigt er ved baade praktisk, økonomisk og æstetisk at blive en naturlig foreteelse.